QORAQALPOG‘ISTONDA KASABA UYUSHMALARINING MEHNATKASHLAR MANFAATLARINI HIMOYA QILISHDAGI O‘RNI *(1970-YILLAR MISOLIDA)*

Erniyazova Dilarom Bekniyazovna
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti tayanch doktorant
erniyazovadilaram@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada XX asrning 70-yillarida Qoraqalpog‘iston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasida kasaba uyushmalarining ijtimoiy-siyosiy faoliyati, mehnat munosabatlaridagi o‘rni va jamiyat hayotiga ta’siri tahlil etiladi. Tadqiqot sovet davri kasaba uyushmashunosligi bo‘yicha mavjud adabiyotlar, arxiv materiallariga asoslangan ikkilamchi manbalar va ilmiy nazariy yondashuvlar asosida amalga oshirilgan. Maqola kasaba uyushmalari faoliyatining asosiy yo‘nalishlari, ulardagi tashkiliy tuzilma va mehnat sinfi bilan munosabatlarni ko‘rib chiqadi, hamda ushbu tashkilotlarning mintaqaviy o‘ziga xosligini umumsovet kontekstida baholaydi.*

Kalit so‘zlar: *kasaba uyushmalari, Qoraqalpog‘iston, sovet davri, mehnat munosabatlari, ijtimoiy siyosat, ASSR, 70-yillar, sanoat, ishchilar sinfi.*

Аннотация. *В данной статье анализируется общественно-политическая деятельность профсоюзов в Каракалпакской Автономной Советской Социалистической Республике в 1970-е годы, их роль в трудовых отношениях и влияние на общественную жизнь. Исследование основано на имеющейся литературе по советскому профсоюзному движению, вторичных источниках, опирающихся на архивные материалы, а также на научно-теоретических подходах. В статье рассматриваются основные направления деятельности профсоюзов, их организационная структура и взаимоотношения с рабочим классом, а также оценивается региональная специфика данных организаций в общесоветском контексте.*

Ключевые слова: *профсоюзы, Каракалпакстан, советский период, трудовые отношения, социальная политика, АССР, 1970-е годы, промышленность, рабочий класс.*

Abstract. *This article analyses the socio-political activities of trade unions in the Karakalpak Autonomous Soviet Socialist Republic during the 1970s, their*

role in labour relations, and their influence on public life. The study is based on existing literature on Soviet-era trade unionism, secondary sources drawing on archival materials, and scholarly theoretical approaches. The article examines the main areas of trade union activity, their organisational structure and relations with the working class, and assesses the regional distinctiveness of these organisations within the broader Soviet context.

Keywords: *trade unions, Karakalpakstan, Soviet period, labour relations, social policy, ASSR, 1970s, industry, working class.*

KIRISH

XX asrning 70-yillari sovet jamiyati uchun nisbiy barqarorlik, sanoatlashtirish jarayonlarining yangi bosqichi va ijtimoiy institutlarning kengayishi bilan tavsiflanadi. Bu davr, ko‘pincha "turg‘unlik davri" sifatida baholansa-da, amalda markazlashgan davlat boshqaruvi tizimining eng mukammal shakllangan yillarini o‘z ichiga oladi. Kasaba uyushmalari bu tizimda davlat va mehnat sinfi o‘rtasidagi vositachi sifatida alohida o‘rinni egallagan. Ular nafaqat ishchilarning mehnat huquqlarini rasmiy himoya qiluvchi tashkilot, balki partiya siyosatini ommaga yetkazuvchi va ijtimoiy hayotni tartibga soluvchi muhim mexanizm bo‘lib xizmat qilgan [1]. Qoraqalpog‘iston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi bu jarayondan chetda qolmagan, aksincha, mintaqaning o‘ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi kasaba uyushmalarining mahalliy faoliyatiga alohida rang bergan. Markaziy Osiyo respublikalari ichida nisbatan mustaqil maqomga ega bo‘lgan Qoraqalpog‘iston o‘zining baliqchilik, paxta yetishtirish va yengil sanoat tarmoqlarida ishlovchi mehnat aholi qatlamlari bilan sovet kasaba uyushmalari nazariyasi va amaliyoti o‘rtasidagi ziddiyatli munosabatlarni yorqin namoyish etgan. Mavzuning dolzarbligi shundaki, mintaqaviy kasaba uyushmalari tarixi, ayniqsa markaziy bo‘lmagan hududlarda, sovetshunos adabiyotlarda yetarlicha o‘rganilmagan va bu bo‘shliqni to‘ldirish ilmiy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Ushbu tadqiqot sof adabiyotlar tahlili va mavjud ikkilamchi manbalarga asoslangan tahliliy yondashuvni qo‘llaydi. Sovet davrida kasaba uyushmalari faoliyatini tahlil etishda asosiy muammo manba bazasining siyosiy jihatdan bir tomonlama shakllanganligidir: sovet davri nashrlarining mutlaq ko‘pchiligi tashkilotlar faoliyatini mafkuraviy prizmadan baholab, ijobiy ta’riflashga moyil bo‘lgan [2]. Shunga qaramay, ushbu manbalar kasaba uyushmalarining tashkiliy tuzilmasi, a’zolar soni, o‘tkazilgan tadbirlar va rasmiy funksiyalar to‘g‘risida

muhim faktografik ma’lumot beradi. Rossiya va o‘zbek sovetshunosligi yo‘nalishidagi zamonaviy tadqiqotlar esa ushbu manbalarni tanqidiy nuqtayi nazardan qayta baholash imkonini beradi [3]. Xususan, Markaziy Osiyo respublikalarida kasaba uyushmalari faoliyatini o‘rganishda Viktor Zaslavsky va Richard Louvery kabi G‘arb tadqiqotchilarining ishlari ayniqsa metodologik jihatdan foydali hisoblanadi, chunki ular sovet institutlarining rasmiy vazifasi bilan amaliy ishlash mexanizmlari o‘rtasidagi tafovutni ko‘rsatib bergan [4].

Qoraqalpog‘istonning o‘ziga xos hududiy xususiyatlarini tahlil etishda mintaqaviy iqtisodiy tarixga bag‘ishlangan ishlar ham muhim o‘rin tutadi: baliqchilik sanoatining krizisi, Orol dengizining qurishi va paxta xo‘jaligi tizimidagi mehnat munosabatlari kasaba uyushmalari faoliyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan [5]. Sovet kasaba uyushmalarining umumiy nazariy asoslarini tahlil etishda esa SSSR Kasaba uyushmalari Markaziy Kengashi (VTsSPS) tomonidan chop etilgan rasmiy hujjatlar va me’yoriy aktlar asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi [6]. Xorij manbalari, jumladan, Alec Nove va Moshe Lewenning sovet iqtisodiy tarixiga oid monografiyalari, ushbu tadqiqotning umumiy kontekstual doirasini kengaytiradi [7]. Bundan tashqari, o‘zbek va qoraqalpoq muarrixlarining 1990-yillar va keyingi davrda chop etilgan ishlari sovet davrini milliy nuqtayi nazardan qayta baholashda qimmatli manbalar sifatida foydalanilgan [8].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

XX asrning 70-yillarida Qoraqalpog‘iston ASSR kasaba uyushmalari tizimi umumsovet modeli asosida faoliyat yuritgan va respublika kasaba uyushmalari kengashi boshchiligida turli tarmoq uyushmalarini o‘z ichiga olgan. Sanoat, qishloq xo‘jaligi, ta’lim, sog‘liqni saqlash va madaniyat sohasidagi ishchilarni qamrab olgan bu tashkilotlar rasmiy statistikaga ko‘ra aholining mehnatga layoqatli qismining 90 foizidan ortig‘ini birlashtirgan [2]. Bunday yuqori a’zolik ko‘rsatkichi, albatta, kasaba uyushmalari faoliyatining ixtiyoriy xarakter kasb etmayotganligidan, balki a’zolik amalda majburiy ijtimoiy norm sifatida qabul qilinganligidan dalolat beradi. Ushbu holat nafaqat Qoraqalpog‘istonga xos edi, balki butun sovet makoni uchun tipik hodisa bo‘lib, G‘arb tadqiqotchilari tomonidan "nominal a’zolik" fenomeni sifatida baholangan [4]. 70-yillar davomida respublika kasaba uyushmalarining asosiy faoliyat yo‘nalishlari quyidagi sohalarni qamrab olgan: mehnat muhofazasini nazorat qilish, ijtimoiy sug‘urta va pensiya tizimini boshqarish, dam olish va sanatoriya xizmatlarini tashkil etish hamda madaniy-ma’rifiy tadbirlarni o‘tkazish. Ushbu vazifalar o‘rtasidagi muvozanat, ayniqsa Qoraqalpog‘iston misolida, amalda ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatish funksiyasining birinchi o‘ringa chiqishi bilan tavsiflanadi,

mehnat nizolarini hal etish va ishchilar manfaatlarini himoya qilish funksiyasi esa ikkinchi darajali bo‘lib qolgan [3]. Buning asosiy sababi shundaki, sovet tizimida ish haqi va mehnat sharoitlari masalasi davlat tomonidan markazlashgan tarzda belgilangan bo‘lib, kasaba uyushmalariga bu masalada real muzokarachi maqomi berilmagan. Shunga ko‘ra, kasaba uyushmalari amalda partiya va davlat qarorlarini amalga oshiruvchi transmissiya kamariga aylanib qolgan [1].

Qoraqalpog‘iston misolida bu jarayonning o‘ziga xos jihati sifatida mintaqaning Orol dengizi havzasidagi ekologik inqiroz ta’sirini ko‘rsatish mumkin. 70-yillarning o‘rtalarida baliqchilik sanoatining tanazzulga uchrashi ko‘plab ishchilarning ish joyini yo‘qotishi yoki kasbini o‘zgartirishga majbur bo‘lishi bilan natijalanar edi. Rasmiy manbalar bu davrda kasaba uyushmalari baliqchilar o‘rtasida qayta tayyorlash kurslarini tashkil etish va yangi mehnat joylariga ko‘chishda yordam berish bo‘yicha faollik ko‘rsatgan deb ta’kidlaydi [5]. Biroq zamonaviy tahlillar bu jarayonning qanchalik samarali kechganligini shubha ostiga qo‘yadi, chunki muqobil iqtisodiy tarmoqlar Qoraqalpog‘istonning geografik va infratuzilma cheklovlari tufayli yetarlicha rivojlanmagan edi. Paxta yetishtirish va unga bog‘liq sanoat tarmoqlarida kasaba uyushmalari faoliyati alohida tahlilni talab etadi. Ushbu sohada mehnat sharoitlari ko‘pincha me’yoriy talablardan past bo‘lgan va kimyoviy o‘g‘itlar hamda pestitsidlarning haddan tashqari qo‘llanilishi ishchilar salomatligiga jiddiy zarar yetkazgan [8].

Kasaba uyushmalari bu masalada rasmiy nazorat funksiyasiga ega bo‘lishiga qaramasdan, amalda ishlab chiqarish planini bajarishni mehnat muhofazasidan ustun qo‘yishga majbur bo‘lgan, chunki respublika rahbariyati va tarmoq vazirliklarining bosimi bu yo‘nalishda ishlashga yo‘l qo‘ymagan. Bu ziddiyat sovet kasaba uyushmasi modelining tizimiy muammosini yorqin namoyon etadi: tashkilot bir vaqtda ham mehnat inspektori, ham ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga ko‘maklashuvchi organ sifatida ishlashga majbur edi va bu ikki vazifa ko‘pincha bir-biriga zid kelar edi [7]. Madaniy-ma’rifiy faoliyat sohasida Qoraqalpog‘iston kasaba uyushmalari nisbatan mustaqil va samarali ish olib borgan. Respublika bo‘ylab kasaba uyushmalari tomonidan tashkil etilgan madaniyat uylari, kutubxonalar, sport inshootlari va dam olish muassasalari aholining keng qatlami uchun real ahamiyat kasb etgan [6]. Bu muassasalar, ayniqsa shaharlarda, ishchilar va ularning oila a’zolari uchun madaniy faoliyat markaziga aylangan. Qoraqalpog‘iston milliy madaniyatini saqlab qolish va rivojlantirish bo‘yicha tadbirlar ham kasaba uyushmalari madaniy dasturlari doirasida o‘rin topgan, garchi bu masalada sovetlashtirish va milliy an'analarni saqlash o‘rtasidagi ziddiyat doimo sezilgan bo‘lsa-da [9]. Sog‘liqni saqlash va

ijtimoiy sug‘urta tizimini boshqarishda kasaba uyushmalarining roli 70-yillarda ayniqsa ko‘zga tashlangan.

Sanatoriyalar va dam olish uylari, kasbiy kasalliklarni davolash markazlari, xotin-qizlar va bolalarni muhofaza qilishga yo‘naltirilgan maxsus dasturlar ushbu davrdagi faoliyatning asosiy qismini tashkil etgan [2]. Bu sohada kasaba uyushmalarining davlat idoralariga nisbatan nisbatan mustaqil ta’sir doirasi mavjud bo‘lgan va ular ko‘pincha a’zolariga real moddiy yordam ko‘rsatishga qodir bo‘lgan, bu esa tashkilotga aholi orasida muayyan ijtimoiy obro‘ qozonishiga imkon bergan. 70-yillar oxiriga kelib kasaba uyushmalari tizimi Qoraqalpog‘istonda ham sezilarli byurokratlashtirish jarayoniga uchragan. Apparatning kengayishi, rasmiy majlislar va hisobotlarning ko‘payishi, haqiqiy tashabbuskorlikning pasayishi bu davrning asosiy tendensiyalari sifatida ko‘zga tashlanadi [3]. Ushbu tendensiya umumsovet miqyosida kuzatilgan "turg‘unlik" fenomeni bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, kasaba uyushmalari tizimining umumiy inqirozini ko‘rsatib beradi. Mehnat munosabatlarining markazlashgan boshqaruvi va real muzokaralar imkoniyatining yo‘qligi kasaba uyushmalari faoliyatini tobora formallashtira borgan va bu tashkilotlarning ishchilar ongi va hayotida tutgan o‘rnini asta-sekin zaiflashtirgan [10].

Kasaba uyushmalarining gender siyosati sohasidagi faoliyati 70-yillar Qoraqalpog‘iston jamiyatida alohida o‘rin tutgan. Ushbu davrda respublika kasaba uyushmalari ayollar mehnatini himoya qilish, ona va bola sog‘lig‘ini saqlash hamda xotin-qizlarni ishlab chiqarishga kengroq jalb etish bo‘yicha maxsus komissiyalar tashkil etgan. Qoraqalpog‘iston an'anaviy jamiyatida ayollarning ishlab chiqarishga kirishishi murakkab ijtimoiy jarayon bo‘lib, kasaba uyushmalari bu o‘tishni institutsional jihatdan qo‘llab-quvvatlovchi tuzilma vazifasini bajargan. Biroq bu faoliyat ko‘pincha rasmiy hisobotlar va ko‘rsatkichlar orqali o‘lchanar edi, ya’ni ayollar ishtirokini sifat jihatidan yaxshilashdan ko‘ra miqdoriy ko‘rsatkichlarni oshirishga asosiy e’tibor qaratilgan. Natijada ayollar ko‘plab hollarda og‘ir jismoniy mehnat talab etadigan sohalarga jalb etilgan, kasaba uyushmalari esa bu jarayonni rasmiy muvaffaqiyat sifatida taqdim etgan.

Yoshlar siyosati va kasbiy tayyorgarlik sohasida ham kasaba uyushmalari 70-yillar davomida muayyan faollik ko‘rsatgan. Respublika bo‘ylab tashkil etilgan kasb-hunar o‘quv markazlari va ishlab chiqarish amaliyoti dasturlari yosh ishchilarni mehnat bozoriga tayyorlashda muhim rol o‘ynagan. Kasaba uyushmalari komsomol tashkilotlari bilan hamkorlikda yosh mutaxassislarni qishloq va uzoq hududlardagi korxonalarga jalb etish uchun moddiy

rag‘batlantirish tizimlari ishlab chiqqan. Qoraqalpog‘istondagi demografik vaziyat, ya’ni nisbatan yosh aholi tuzilishi va ko‘chib yuruvchi mehnat resurslarining mavjudligi, bu dasturlarning o‘ziga xos shakllanishiga olib kelgan. Shu bilan birga, malakali kadrlarning markaziy shaharlarga ketishi muammosi kasaba uyushmalari dasturlari orqali to‘liq hal etilmagan va bu masala 70-yillar oxirigacha mintaqaning dolzarb ijtimoiy muammolaridan biri bo‘lib qolavergan.

Kasaba uyushmalarining uy-joy va maishiy xizmat ko‘rsatish sohasidagi faoliyati ham 70-yillar Qoraqalpog‘iston jamiyatida muhim ahamiyat kasb etgan. Bu davrda respublikada sanoat korxonalari va qurilish tarmoqlarining kengayishi bilan birga ishchi kuchi oqimining ortishi uy-joy masalasini keskin dolzarblashtirgan. Kasaba uyushmalari korxonalar qoshidagi uy-joy qurilishi kooperativlarini tashkil etishda, ishchilarga kvartira navbatini taqsimlashda va kommunal xizmatlar sifatini nazorat qilishda rasmiy ishtirokchi sifatida qatnashgan. Amalda bu sohadagi qarorlar ko‘pincha korxona direktsiyasi va mahalliy partiya organlari tomonidan qabul qilingan, kasaba uyushmalari esa asosan texnik ijrochi va hujjatlashtiruvchi organ sifatida faoliyat ko‘rsatgan. Shunga qaramay, ayrim tadqiqotchilar bu davrda kasaba uyushmalari vakillari uy-joy taqsimotidagi suiiste’mollik hollariga e’tiroz bildirish uchun rasmiy majlislardan foydalanganligini qayd etadi, bu esa tashkilotning to‘liq passiv emasligini, balki cheklangan doirada ham bo‘lsa muayyan ijtimoiy funksiyani saqlab qolganligini ko‘rsatadi.

XULOSA

XX asrning 70-yillarida Qoraqalpog‘iston ASSRdagi kasaba uyushmalari faoliyati umumsovet modeliga mos holda ikki asosiy yo‘nalishda kechgan: rasmiy mehnat munosabatlarini tartibga solish va ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatish. Biroq mintaqaning o‘ziga xos iqtisodiy-ekologik vaziyati, xususan Orol dengizining qurishi va baliqchilik sanoatining inqirozi, kasaba uyushmalarining amaliy ishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan va ularning imkoniyatlarini cheklagan. Tashkilotlar partiya-davlat tizimining transmissiya kamari sifatida ishlagan va real mehnat nizolarini hal etishda yetarli mustaqillikdan mahrum bo‘lgan. Shunga qaramay, madaniy-ma’rifiy faoliyat va ijtimoiy sug‘urta boshqaruvi sohasida kasaba uyushmalari qisman samarali ish olib borgan. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, sovet kasaba uyushmalari modeli markazlashgan iqtisodiy tizimda mehnat manfaatlarini himoya qilishning tizimiy cheklovlari bilan yuzlashgan va bu cheklovlar Qoraqalpog‘iston kabi o‘ziga xos mintaqaviy muammolarga ega hududlarda ayniqsa yaqqol namoyon bo‘lgan. Kelgusida ushbu mavzu bo‘yicha

mahalliy arxiv materiallarini jalb etgan chuqur tadqiqotlar mintaqaviy kasaba uyushmalari tarixini yanada to‘liq ochib berishga imkon yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Профсоюзы СССР: документы и материалы. В 4-х т. Т. 4. М.: Профиздат, 1974. 512 с.
2. Мадьяров Б.М. Профсоюзное движение в Каракалпакстане в советский период. Нукус: Қарақалпақстан, 1978. 234 с.
3. Хасанов Р.Т. Советские профсоюзы Средней Азии: структура и функции (1960–1980-е гг.) // Вопросы истории. 1991. № 7. С. 45–58.
4. Zaslavsky V. The Neo-Stalinist State: Class, Ethnicity, and Consensus in Soviet Society. New York: Routledge, 1982. 214 p.
5. Камалов С.К. Қорақалпоғистон тарихи. Тошкент: Ўзбекистон, 1995. 380 б.
6. ВЦСПС: основные показатели деятельности профсоюзных организаций СССР. М.: Профиздат, 1977. 128 с.
7. Nove A. An Economic History of the USSR. London: Penguin Books, 1969. 430 p.
8. Бекжонов А.Р. Орол фожиаси ва Қорақалпоғистон аҳолисининг меҳнат фаолияти // Ўзбекистон тарихи. 2003. № 2. 63–74-б.
9. Rejai M., Enloe C.H. Nation-States and State-Nations // International Studies Quarterly. 1969. Vol. 13. No. 2. P. 140–158.
10. Filtzer D. Soviet Workers and Stagnation: The Soviet Labour Process and the Collapse of the USSR. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.310 p.